

Yoanna Kirilova

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

The Concept of the *Heart* according to Bulgarian Proverbs and Sayings

Abstract

This study presents the results of the author's linguo-cultural research on the concept of *heart* based on material from Bulgarian proverbs and sayings. The main conceptual features of the heart are divided in two categories: 1. the heart as an anatomical organ; 2. the heart as the seat of the self.

The study analyses the cognitive metaphors *heart ~ object*, *heart ~ essence*, *heart ~ matter* through which this concept is represented in the proverbial fragment of the Bulgarian linguistic picture of the world. The author draws conclusions about the axiological value of the concept as well as its role in the description of temporary emotional states or features of the Bulgarian character.

Keywords: concept, heart, cognitive metaphor, Bulgarians, proverbs, sayings.

Йоанна Кирилова

(България, Институт за български език, ИБЕ)

Концептът *СЪРЦЕ* според българските пословици и поговорки

М. В. Пименова разделя концептите¹ на три основни класа: космически, социални и психически, но изрично подчертава, че „границите между класовете концепти са размити“. Давайки конкретен пример с концепта *сърце*, Пименова сочи, че той принадлежи едновременно към соматическите концепти (като част от космическите) и към концептите, отнасящи се до вътрешния свят на човека (като част от класа психически концепти) (Пименова 2013). За да установим специфичното за този концепт в българската картина на света, ще изведем неговите признаци според пословиците и поговорките, ще представим най-интересните когнитивни метафори, чрез които този концепт се реализира в провербиалния фрагмент от българската езикова картина на света.

Интересът към паремииите (пословиците и поговорките) като поле за научни търсения е породен от утвърденото в науката разбиране за неоспоримата връзка на езика и културата - в езика намират реализация всички онези познания за извънезиковата реалност, които са релевантни за носителите на съответната култура. Паремииите, наред с фразеологизмите и песенния фолклор, са онези елементи от човешката словесност, които са консервирали в най-голяма степен древни представи на човека за света и за самия него, и следователно техният анализ позволява реконструиране на това познание, на основите в културата на българина.

¹В статията се възприема схващането на В. А. Маслова за концепта, според което концептът е ментално национално-специфично образувание, чийто план на съдържание е цялата съвкупност от знания за даден обект, а планът на изразяване – съвкупност от езикови средства (Маслова: 2006).

Това наблюдение отвежда и към утвърденото схващане за етноспецифичното при реализирането на културата в езика.

Пословиците и поговорките с компонент *сърце* се отличават със своята поликонцептуална природа, изразяваща се в способността им да репрезентират едновременно няколко когнитивни единици от различни равнища. Напр. чрез паремията *Бъзлива е, нема сърце* се представят едновременно концептите *сърце*, *смелост*, *страх*, *жена*, репрезентира се когнитивната метафора *сърце* ~ *предмет*. Разглеждана в джендърен аспект, тази паремия представя андроцентричната гледна точка за жената и нейните слабости.

Материалите за проучването са почерпани от *Българска народна поезия и проза. Пословици, поговорки, гатанки.*, т. 12 (БНТ 1963), *Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки*, т. 7 (ексцерпирани са 138 паремии с компонент *сърце*), както и от *Архива за български диалектен речник* към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН (Арх. БДР).

•••

1. Признаци на концепта *сърце* според българските паремии

Лексема репрезентант на този концепт е думата *сърце*. В значението си на централен орган на кръвоносната система тя няма синоними, докато в останалите си значения има: като център на тялото: *среда*, *средина*, *сърцевина*, *вътрешност*, *център*, *ядка*, *средоточие*, *средище*; като орган, свързан с емоционалното състояние на човека: *чувствителност*, *състрадание*, *отзивчивост*, *доброта*, *сърдечност*, *благодетелност*, *душа* (Нанов 1968).

В лексемата *сърце* съвременните носители на езика все още сравнително лесно откриват вътрешната ѝ форма – *среда*, която е видна и от нейната етимология: българската дума *сърце*, руската *сердце* и т.н. произхождат от праславянска **sъrdko* и са родствени с думата *среда* (Фасмер III 1984: 606-607).

Получените при анализа на материала резултати доведоха до идеята изведените концептуални признаци да бъдат обединени в две големи групи, представящи основните пътища на концептуализация на сърцето:

1. сърцето – анатомичен орган;
2. сърцето – средоточие на вътрешния свят на човека.

Към първата група принадлежат следните концептуални признаци:

1.1. Сърцето е просто орган на човешкото тяло и неговата издръжливост си има граници: *Секое сърце е от месо, а не от желязо; Сърце е от месо, не е от кокал.*

1.2. Сърцето е свързано с храненето и храносмилането, стомах: *На гладно сърце; И червата на човека в сърцето мирни не стоят — карат се понякога; Кога е човек гладен, на сърцето му вълци вият. Сърце ме изеде!* (когато боли стомах); *Сърце иска, гъз не стиска; Не му го взема сърцето.* Един немалък брой названия на болести в българските диалекти съдържат в себе си като компонент лексемата *сърце* в значение на стомах – *сърце* – ‘дизентерия’, ‘апандисит’, *злото сърце* – ‘дизентерия’, *боли го сърцето от лош пълп*, *приватно сърце* – ‘болест на стомаха, причинена от лошо храносмилане’ и др.

1.3. Сърцето изпълнява детеродни функции, матка: *В сърце носи детенце; Тя му била пуста роднина, / в едно са сърце лежали; Скоро ми сърце разтури,*

мъжка ми рожба извади; Ега се негде опитаи/ от сърце чедо да имаи; Мома има три силни сърцета,/ едното се било и пребило, другото е сега зафанало.

1.4. Сърцето като женски полов орган: *Едному се сърце топи, другиму се уй топори; Някому се сърце пука, другиму се глава вири; Сърце била, та ги облачила,/ а просила, та ги е ранила.*

Голяма част от тези паремии са изгубили функцията си да означават пряко физиологични процеси и анатомични органи, и са започнали да се възприемат метафорично – като свързани с емоциите и чувствата на човека.

Изведените концептуални признаци очертават наивните, донучни представи на българина за анатомичния строеж на човека. Въз основа на това се налага изводът, че този неуточнен за примитивния човек орган обема едва ли не целия торс на човека и има ключова роля в човешкия живот – в ролята на стомах е свързан с изхранването, в ролята на утроба е свързан с размножаването на човека; той дори може да служи за изкарване на прехраната (вж. признака *vulva*). Всички тези роли обаче се свеждат до една – обезпечаване на живота. Трябва да се отбележи обаче, че наблюденията върху ексцерпираниите паремии не доведоха до извеждането на признак, свързан с ролята на сърцето като център на кръвообращението.

От изведените концептуални признаци е видно, че прототипичен за концепта *сърце* е признакът '*център, средоточие на жизнените функции на човека*'.

2. Втората голяма група признаци представя схващането на българина за сърцето като орган на емоциите, пряко обвързан с характера, психическите и дори физически характеристики на своя носител.

Според донучните представи на българина сърцето се описва като локализирано в реално съществуващо пространство – човешкото тяло: *Слободно сърце у тебе; У него е заешко сърце; Най-лошето на светът е добро сърце в зли хора; Чисто сърце излиза на лице*. Основание за това твърдение дава употребата на предлозите *в, у, от* и на резултативно-екскурсивния глагол *излизам*).

Сърцето се намира не вляво, а в средата на човешкото тяло. Тази негова централна локация гарантира нормалното функциониране на човешкия организъм. „Тя се възприема като норма, от която в отделни случаи са възможни някои отклонения, премествания по вертикалната ос нагоре или надолу” (Кондратьева 2005б). Промяната на местоположението или на физическите му характеристики се свързва с проявата на някаква емоция или физиологично състояние (Карагьозова 2004). Съответно възстановяването на изходната позиция се свързва с успокоение и удовлетворение: *Падна му сърце на място; Дойде му сърце на място*.

Сърцето е недостъпно за пряко наблюдение: *Гледаш му лицето, не му знаеш сърцето; Гледаш му на челяка лицето, не му знаеш сърцето; Видиш лицето, не видиш сърцето*. За него, подобно на ума, може да се съди само опосредствено:

- по видими части от тялото на човека: *Голямо дупе, шупливо сърце; Очи плави, сърце плахо; Каквото лицето, таквиз и сърцето*.

- по речта: *В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето; Лоша дума от лоше сърце излиза; Кое то му е на сърцето, туй му и на устата*.

- по човешките постъпки: *Доде сърце не заболи, око не заплаква; Дето сърцето лежи, там и окото лежи; Каквото сърце боляло, таквиз сълзи проляло; Колко сърце боляло, толко очи плакали; Колко сърце жалило, толко и пояс хурка държал*

Сърцето представлява истинската същност на човека: *Гледаш му на челяка лицето, не му знаеш сърцето.* То е свързано с подсъзнанието, с неформулираните, непозволени мечти и копнежи: *За своя душа сърце се слуша; Венчай, куме, често не уздишай - Я не сдишам, само сърце сдиша; Ти се смееш, а мен сърце копнее.* То, за разлика от всичко останало у човека, не е подвластно на времето: *Сърце не остарява; Челяк остарява—сърце не остарява.*

Сърцето често е в противоборство с ума - друг основен компонент от вътрешния свят на човека: *Ръкъ му давъ, сърци му ни давъ* или дори с човека като негов синекдоха: *Най-лошето на светът е добро сърце в зли хора.* То е в подчинено положение спрямо разума: *Ако сърце дава, а ръка не дава, нищо не става.* Със сърцето в наивните разбирания на българина са свързани желанията и намеренията, а с ръката като пряк извършител на делата – доводите на разума. Само в определени случаи народът съветва човекът да избере сърцето пред разума: *За своя душа сърце се слуша.* В противен случай сърцето може да стане враг на човека - в съзнанието на българина то е видяно и като демонично същество от един порядък например с болестта, също мислена като такава: *Сърце и болест да го изяде.*

Следващите паремии звучат като предупреждение да не се съди за човека само по външния му вид, защото съществува разминаване

- между видимо и същност: *Овче рунце, вълче сърце; Гърди от камък, сърце от восък; На лице светец, а на сърце крадец;*

- между слово и същност: *Името му ангелско, сърцето му дяволско; Друго му на устата, друго на сърцето; Едно му е на сърцето, а друго на языка; Со устата мед и масло леит, в сърцето пелин и отрова; На языка му едно, на сърце му друго.*

Връзката между езика и сърцето е вербализирана в редица паремии и в различен аспект – като способност на словото да влияе на човешките емоции и да вълнува сърцето: *Със сладките приказки душата се наслаждава, а сърцето се нааяжда; Дума стрела не е, пък в сърце са забива; Стига ми са фали, та ми сърце пали.*

Сърцето в наивните представи на българина е пряко свързано със смелостта: *По-голям бой бие сърцето на юнака; Дай си сърце; Да му дам сърце.* Затова страхливостта се обяснява в паремиологичния фрагмент от българската картина на света с отсъствието у някои хора на този орган: *Бъзлива е, нема сърце.*

Човешкото сърце е непостоянно в своите желания: *Човешко сърце е от месо, превръща се.*

Паремииите за сърцето могат да се разглеждат и в джендърен аспект: *Памучен чорап женско сърце е. — Обтяга се; Женско сърце, памучен чорап, разтяга се; Зимно слънце и женско сърце не са да ги вярваш.* Те притежават отрицателни конотации и регистрират виждането на българина, мъжката гледна точка за слабостите в женския характер и поведение.

Всички хора имат и нещо общо: *Човешкото сърце е по-яко от камък; На секиму в сърцето по един аслан лежи...* Но и се различават помежду си по своя нрав и морал. Нещо повече - в наивната картина на света на българина тази разлика е осмислена по два начина - физическите характеристики на сърцето (ширина, дълбочина, температура) указват нрава на човека, а чистотата или нечистотата му са пряко свидетелство за степента на нравственост на неговия притежател:

- Сърцето е отговорно за нрава, характера на човека. Неговите физически характеристики (*широко, тясно, плитко, гнило, студено* и т. н.) са пряко обвързани с поведението и психическото състояние на човека: *Той е с плитко сърце;*

Каменито сърце има; Гнило сърце има; Бял на лице, чер на сърце; Студено сърце има и др. Посочените паремии вербализират метафоризацията на сърцето като същност и субстанция (разгледани по-нататък в изследването) или вместилище. Основата за този тип метафори се формира от опита на човека при боравене с материални обекти (Лакоф, Джонсон 2004: 35-59).

- Паремииите, отнасящи се до чистотата на сърцето визират разбиранията на българина за нравствеността: *Когато си чист на сърцето, нека казва кой каквото ще; Когато сърцето ти е чисто, нека казва кой каквото ще; Когато ти е сърцето чисто, не бой се от нищо; Чисто сърце излиза на лице*. Част от тях се характеризират с ясно изразена религиозна доминанта: *Не гледа Бог на нечисти опинци, а на чисто сърце* и др.

Връзката между чистотата на сърцето и непорочността отвежда към възрастовите характеристики в полето на разглеждания концепт и по-конкретно към детството: *Сички деца с едни сърца; На детето, каквото му на сърцето*. В тези паремии откриваме схващането на българина за изначалната чистота на човека. В тях имплицитно присъства канцептуалният признак *сърцето на човека е подложено на промяна, продиктувана от преживяното и натрупания опит*.

Сърцето е обвързано и с мисловната дейност на човека: В паремиологичния фрагмент от картината на света на българина все още липсва ярко изразено разграничаване на интелектуалното и емоционалното, каквото съществува в нашето съвремие. Сърцето е мислено като вземащо участие не само в емоционалната, но и в интелектуалната, мисловна дейност на човека, което насочва към връзката между концептите *сърце* и *ум*: *Не съм му на сърцето, да го зная какво мисли*. В този случай сърцето е представено не толкова като орган, пряко свързан с мисленето като процес, а по-скоро като място, на което човекът съхранява най-съкровениите си мисли. Този канцептуален признак намира своето потвърждение и в следните случаи, при които съществуват варианти на една паремия със замяна на лексемите *ум* и *сърце*: *От очите влязва, от сърцето не излязва = От очите влязва, от ума не излязва; Очи на икони, ум на кокони = Очи на икони, сърце на кокони*. И въпреки че според наивните представи на българина умът и сърцето най-често са в противоборство, обозначавайки две различни страни от човешката природа – разумът и чувствата, в посочените паремии те встъпват в ролята на контекстови синоними, метонимично означаващи истинската (скритата) същност на човека.

•••

От направения преглед на концепта *сърце* като част от българската провербиална картина на света се вижда, че в съзнанието на българина етичните функции на сърцето преобладават над физиологичните. Това е концептът, който според българина в най-голяма степен характеризира човека положително или отрицателно.

Така за българина в миналото сърцето е не само средата на тялото (изхождайки от етимологията), но и средоточие на всички жизненоважни човешки функции - хранене и отделителна система, раждане и продължение на живота, на рода, чувствата и емоциите на човека, дори и мисленето. Постепенно българинът диференцира тези дейности, което е видно от регистрираните в диалектите адекватни конструкции *долното сърце, малото сърце* (Архив за БДР). Тази диференциация на функциите на сърцето отправя чувствата и емоциите нагоре от пъпа, от центъра, т.е. в сърцето, а мислите още по-нагоре, в главата, докато

физиологичните действия остават долу - *в долното сърце* - термин сам по себе си оксиморон.

2. Когнитивни метафори за *сърцето* според българските паремии

Както стана ясно от първата част на студията, *сърцето* като концепт притежава много признаци и следователно много възможности за съотнасяне с действително съществуващи реалии. Водени от разбирането, че човекът вербализира само онези признаци на предмета или явлението, които са релевантни за него, ще разгледаме метафорите, реализирани в паремииите с компонент *сърце*, за да открием специфичното за българина в неговото разбиране за *сърцето*, начините, но които той сегментира и претворява света през себе си в езика.

Езикът е онзи феномен, който съхранява опита и познанието, натрупани от неговите носители в хода на развитието им като народ, съхранява в себе си донаучните, наивни открития, фиксира етичните и нравствени постулати. Следователно той е изключително благодатно поле за реконструкция на морала и разбирането за света и човека у всеки един народ.

Едновременно с опознаването и усвояването на външния свят човекът е опознавал и овладявал и своя вътрешен мир, процесите, (физиологични, психологически, ментални), протичащи в собственото му тяло. Това познание е неминуемо обвързано с опита. Един от основните механизми за разбиране на новото и непознатото е чрез средствата на метафоричния пренос. Метафората позволява да бъде осмислена една или друга област от действителността в термини, отнасящи се до понятийни структури, изначално основаващи се на опита, получен в други области (Кобозева 2002, 3).

Метафорите присъстват постоянно във всекидневната реч, във всяка една от сферите на общуване, не само в художествената, а онези от тях, фиксирани в паремииите с компонент *сърце*, представляват еманацията на опита на българина, отнасящ се до *сърцето* не само като анатомичен орган, а и като орган, свързан с чувствата, орган, определящ нрава и поведението на човека. Това обосновава нашите търсения, продиктувани от идеята да бъде направена реконструкция на наивното схващане на българина за света и по-конкретно за неговия вътрешен свят, реализиран чрез метафората за т. нар. *вътрешен човек* (концептът *сърце*, наред с концепта *ум*, е един от най-важните елементи, отнасящи се до вътрешния свят на човека).

В когнитивната лингвистика метафората, отнасяща чувствено възприемани признаци към абстрактни понятия, които е невъзможно да бъдат пряко наблюдавани, се нарича когнитивна метафора. Чрез нея човекът характеризира непредметни същности, чиито свойства той определя по аналогия с конкретни, достъпни за пряко наблюдение предмети, същности, явления. Когнитивната метафора е изградена от когнитивни модели. В теоретичните трудове на когнитивната лингвистика за такъв модел се определя стереотипен образ, с помощта на който се организират човешкия опит, отношението към този опит, както и онова, което човекът желае да изрази. „Значението на думата може да бъде представено във вид на когнитивен модел, чрез който се фиксират прототипичните знания за действителността, съдържа се основната информация за един или друг концепт (Пименова 2004, 32).

Според класификацията, направена от Дж. Лейкъф и М. Джонсън в книгата „Метафорите, с които живеем“, метафорите се делят на следните категории:

1. структурни метафори – това са случаите, когато един концепт метафорически е структуриран в термините на друг;
2. ориентационни метафори – много от тях са свързани с ориентацията в пространството;
3. онтологични метафори – основата за тях се формира от опита ни при боравене с материални обекти. Те, от своя страна, се делят на отнасящи се към:
 - 3.1. същност и субстанция
 - 3.2. вместилище (самите субстанции също могат да бъдат разглеждани като вместилище)
 - 3.3. човека (Лакоф, Джонсон 2004: 35-59).

В студията ще бъдат представени най-интересните по наше мнение когнитивни метафори за сърцето, а именно структурната метафора *сърце ~ предмет*, както и онтологичните метафори *сърце ~ същност*, *сърце ~ субстанция* и *сърце ~ човек*.

2.1. Структурната метафора *сърце ~ предмет*

Тази част от изследването ще проследи как абстрактни и трудни за осъзнаване емоции, чувства и състояния на човека са структурирани с помощта на близки до опита физически или културни представи или казано по-точно – как признаците на концепта *сърце* като средоточие на човешките емоции са представени метафорично чрез признаците на концепта *предмет*. Е Недкова разглежда концептите *сърце/душа/ум* във фразеологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност и посочва, че метафоричният образ на сърцето безспорно има архетипна и митологична основа, която регулира метафоричната му употреба (Недкова 2007).

В паремииите са регистрирани различни метафорични модели, чрез които се реализира когнитивната метафора *сърце ~ предмет*.

Метафората *сърце ~ предмет* е реализирана в паремииите чрез когнитивния модел ‘притежание, собственост’: сърцето е нечие притежание: *Не е юнак, който иде от Влашко, най е юнак, който има сърце юнашко; Българина си хваща сърцето с коприва, а гърка — с чироз; Човешкото сърце е по-яко от камък; Човешко сърце е от месо, превръща се*. Тази идея е експлицирана в паремииите чрез глагола *имам*, който изразява притежание, чрез адективни констукции (*човешко сърце*) или както е във втората паремия - чрез употребата на кратката форма на възвратно притежателното местоимение.

Когнитивен модел ‘местоположение’: Сърцето обикновено е мислено като намиращо се вътре в човека: *Слободно сърце у тебе; У него е заешко сърце; Най-лошето на светът е добро сърце в зли хора; Чисто сърце излиза на лице*. Моделът е реализиран чрез употребата на предлозите *в*, *у*, *от* и на глагола *излизам*, който е типичен представител на резултативно-екскурсивните глаголи. При тези глаголи действието е центробежно, като обектът или субектът се насочват вън от обсега на действието (Иванова 1974: 66).

Когнитивен модел ‘наличие на сърце’: Наличието на сърцето е гаранция за желание да се извърши определена дейност: *Да му даде сърце; Дай си сърце; Има сърце за работа*. Тази идея откриваме например и в диалектни текстове,

ексцерпирани от Архива на БДР: *От ечемика коня става сърцен, пъргав*, в книжовния глагол *насърчавам*, който има значение ‘внушавам на някого смелост и сила да извърши нещо; поощрявам, окуражавам; със съдействие или одобрение подпомагам да се прояви или развие нещо’ (БТР 2007: 507).

Когнитивният модел ‘цяло сърце’ е реализиран в примерите, които утвърждават, че много важна предпоставка за положителната характеристика на човека и за адекватното му поведение е не само наличието у него на сърце, но и то да бъде в своята цялост. Този когнитивен модел не е регистриран пряко в ексцерпираните паремии, той присъства само имплицитно в паремията: *Половин сърце, половин работа*, от която пряко се извежда друг когнитивен модел – ‘половин сърце’.

Когнитивен модел ‘липса на сърце’: В ексцерпираните паремии не е регистрирана лексемата *безсърдечен*, която съществува в съвременния български книжовен език и е със значение ‘който е неотзивчив към чуждите страдания, коравосърдечен’ (БТР 2007: 55), но в следните паремии е заложено метафоричното схващане, че е възможно човекът да е лишен от този „предмет” и тази липса според донаучните схващания на българина се свързва с липсата на адекватно поведение в определени житейски ситуации. Тези ситуации са свързани преди всичко:

- с труда и са много показателни за отношението на българина към трудовата дейност, която, за да е резултатна, трябва да се върши *със сърце*: *Работи като без сърце, тupa като без ръце*; *Нимали синувци, нимали сърци за рабута*.

- със ситуации, в които трябва да се прояви смелост: *Бъзлива е, нема сърце*. Последната паремия може да се разгледа и в джендърен аспект, тъй като в нея ясно е заложена отрицателната позиция към женското начало. Останалите две паремии позволяват да бъде изведен концептуалният признак „Сърцето е свързано с желанието”, тъй като тук то се схваща като предмет, който може да има точно определено предназначение: *за работа*. (Когнитивен модел ‘предназначение на сърцето-предмет’).

Това, от своя страна, отвежда към имплицитно заложеното схващане за наличието у човека на повече от едно сърце, всяко със свое конкретно предназначение, свързано с различните желания на човека. От казаното дотук се налага аналогията с концепта *ум (двоумя се)*, при който умът метафорично е видян като способен да се раздвоява и така българинът в своите донаучни представи си е обяснявал процедурата на избор, на вземане на едно или друго решение (Кирилова 2012: 63).

Казаното по-горе е в подкрепа на внушението от следващите паремии, в които откриваме когнитивния модел ‘наличие на повече от едно сърце’: *Муса носил дор до три сърцана/у сърцана дотри люти змии*; *Та погуби Църна арапина,/у арапин три сърца има*; *У арапин три сърца, играят*; *Черен арап са му се сърца разлютили*. Воден от общата тенденция на човешкото съзнание да съотнася и съизмерва познатото с непознатото, конкретното с абстрактното, българинът си обяснява голямата сила и непобедимост на своите врагове с аномалното, с нечовешкото наличие в тялото им на три сърца. Регистрираното чрез тази количествена метафора отклонение от нормалното не е в противоречие с културата и разбиранията на българина за нормалност и наивна анатомия – при изследване на концепта *враг* върху материал от българските паремии ясно се открие когнитивната метафора *враг – не-човек* с два свои когнитивни модела: *враг – животно* и *враг – демонично същество* (Кирилова 2013б).

Следните три паремии също се отнасят към този когнитивен модел: *Мома има три силни сърцета,/едното се било и пребило,/другото е сега зафанало*; *У*

леуса три сърца играят; Дошол часот за рожджение, заболело я сърце и половина. От тях обаче се извежда концептуалният признак „сърцето като изпълняващо детеродни функции, утроба, матка”. В тези паремии наличието на повече от едно сърце, отклонението от човешката нормалност разкрива типичната за българската картина на света андроцентричност, при която отпавна е мъжката гледна точка, мъжкото начало, докато женското е възприемано като отклонение от нормалното и отново е мислено чрез метафората за *не-човека*. Последните две паремии, в които присъства не само образът на жената, но на жената родилка, затвърждават казаното по-горе, като отправят към утвърденото в българските традиции гранично положение на лехусата (родилката) между два свята – на своето и чуждото, човешкото и демоничното (не-човешкото), за което свидетелства и целият обреден цикъл раждане (Легурска, Павлова, Китанова 2013).

В българската езикова картина на света сърцето е представено като предмет, който има ясно изразени физически характеристики и тези характеристики, определят нрава и поведението на човека или пък са показател за емоционалното му състояние. Това означава, че според наивното разбиране на българина сърцето може да променя своите характеристики, което е пряко свързано с временно емоционално състояние, но то има и свои постоянни черти, които пък са свързани с характера на неговия притежател.

Постоянни характеристики на сърцето ~ предмет, метафорично обвързани с човешкия характер:

Когнитивен модел ‘цвят на предмета’: В наивните представи на българина сърцето е мислено и чрез метафората за цвят, като това определение се свързва с постоянните характеристики на човека, т.е. отнася се към човешкия характер: *Бело лице, църно сърце; Момне ле, мари хубава,/ син си ми пламен наклала/ на мойно бяло сърченце*. В ексцерпираниите паремии са регистрирани примери само с контрастните определения *бяло* и *черно*, които символно се съотнасят с етичните категории *добро* и *зло*.

Когнитивен модел ‘здравина на предмета’: този признак също е от постоянните характеристики на сърцето като предмет и следователно се съотнася към определяне на човешкия характер. В донаучните представи на българина здравината на сърцето е обвързана със способността на човека да устоява на трудностите, които му поднася животът, да устоява на изпитанията, свързани с преживяванията на различни емоции. Той е наясно, че *Секое сърце е от месо, а не от желязо; Сърце е от месо, не е от кокал*, но го съпоставя с камъка и желязото, при което то дори ги надминава по издръжливост: *Човешкото сърце е по-яко от камък; Сърцето е по-яко от желязо*. Тези паремии са конотирани положително.

С отрицателна конотация са онези пословици и поговорки, които визират слабохарактерния човек, неговата непригодност да се справи в различни житейски ситуации: *Голямо дупе, шупливо сърце; Гърди от камък, сърце от въськ*.

В паремииите схващането на българина за жестоко и безчувствено поведение се експлицира чрез когнитивния модел ‘плътност на сърцето’. Така, в зависимост от материала, от който е направено, *сърцето ~ предмет* може да е твърдо (*каменито сърце*), което в донаучните представи на българина се свързва с идеята за безчувственост и студенина в човешките отношения, или меко – *меко сърце има*. С тази метафора обаче, обратно на очакванията, българинът обозначава не толкова способността на човека да бъде милостив, колкото липсата на твърдост в отношенията с околните, т.е. мекушавост, безхарактерност. Така и двете метафори се характеризират с отрицателна конотация. Положителни конотации притежава метафората *златно сърце*, която явно сближава двете крайности и се

свързва не само със стойността на златото, а и с качествата на този благороден метал. Този когнитивен модел също е от постоянните характеристики на *сърцето ~ предмет* и следователно се съотнася към определяне на човешкия характер.

Временни, непостоянни характеристики на *сърцето ~ предмет*, обвързани с човешките емоции:

В зависимост от материала, от който е направено, *сърцето ~ предмет* може да остане здраво, т.е. да устои на изпитанията и трудностите, или неговата цялост да бъде нарушена, дори то да бъде унищожено.

Когнитивният модел 'нарушаване целостта на предмета' изразява метафорично схващането за сърцето като обвързано с човешките чувства и емоции (Карагьозова 2004). Този модел обикновено се свързва с временни, непостоянни характеристики на *сърцето ~ предмет*.

То може да се спуква, пропуква: *Някому се сърце пука, другиму се глава вири; Пука му сърцето за нея.*

Да се стрива на прах: *Стрива ми се сърцето.*

Да се разтопява: *Едному се сърце топи, другиму се уй топори; Ти се смееш, а мен сърце копнее* (Докато в книжовния език глаголът *копнея* има само едно значение: Силно желая, жадувам, стремя се към нещо далечно, трудно постижимо (БТР 2007: 383), то в диалектите и по-конкретно в западнософийския говор този глагол е със значение *топя се (за сняг)*).

Да бъде запалено или да е в процес на изгаряне: *Снощи отидох за вода,/ там си намерих, заварих/ момиче сърцегориче; Стига ми са фали, та ми сърце пали; Гори му сърцето като желязо в лед.*

Да бъде пробивано: *Дума стрела не е, пък в сърце са забива.* или срязвано: *Цял ден се радвам на неа, /ъм ей там го погледна,/ сърцето ми се срязува .*

Да се къса или да бъде разкъсвано: *Плаче, та си разкъсва сърцето; Сърцето ми се къса.*

Когато целостта на *сърцето ~ предмет* е в процес на нарушаване (идеята за продължителност се носи от имперфективните глаголи) или вече е нарушена (*Половин сърце, половин работа.*), това в българската езикова картина на света се конотира отрицателно.

• • •

Когнитивните модели, обвързани с метафората *сърце ~ предмет*, указват най-общо притежаването или непритежаването му от човека, както и такива негови характеристики, които могат да са постоянни или непостоянни и да указват съответно черти от характера или емоционални състояния.

Когнитивният модел 'нарушаване целостта на предмета' се свързва в донаучните представи на българина с емоционално страдание – яд, гняв, завист, обида, липса на заинтересованост у другия, любовна мъка. Българинът вярва, че стойностните постъпки са онези, които се извършват с несломено сърце, които са продиктувани от цялото сърце, затова уверява в своята искреност, като уточнява, че извършва някакво деяние *със сърце*, и уточнява *с цялото си сърце*.

2.2. Онтологични метафори *сърце ~ същност* и *сърце ~ субстанция*

Основата за онтологичните метафори се формира от опита на човека при боравене с материални обекти.

Една от разновидностите на тези метафори се отнася към случаите, когато абстрактното понятие, каквото е *сърцето*, метафорично се обяснява през признаците и свойствата на определена **същност** или **субстанция**. В тълковните речници думата *субстанция* се определя като: 1. Същност, първооснова на всички предмети и явления; 2. Материя, вещество (БТР 2007).

Според първото значение на тази дума *сърцето* е видяно от българина като онази скрита същност, до която никой външен няма достъп: *Видиш лицето, не видиш сърцето; Гледаш му на челяка лицето, не му знаеш сърцето*. Тя е достъпна само за Бога: *Не съм господ да зная сърцето му*, а човекът може да съди за другите само опосредствено: *В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето*, по външни белези, които много често са подвеждащи: *Очи на икони, сърце на кокони*. Все пак някои от паремииите пазят митологичното схващане за пряката зависимост между видимо и същност: *Каквото лицето, таквот и сърцето; Лицето го покажуа сърцето*.

Сърцето е подсъзнанието на човека: *Я не сдишам, само сърце сдиша; Тегли ме сърцето натам*, над което самият той няма власт.

По отношение на второто значение на лексемата *субстанция* - 2. Материя, вещество (БТР 2007) интересен е фактът, че в паремииологичния фрагмент от българската езикова картина на света към *сърцето* като абстракция, отнасяща се до човешките емоции и до характера на човека, не може да бъде приложена количествена оценка, каквато например е възможна за ума. Докато за ума са типични изрази като *много ум*, *малко ум* и т.н. (Кирилова 2013), то за сърцето този тип метафора е ирелевантен. Количествена метафора съществува, но тя е приложима към метафората *сърце ~ предмет*², принадлежаща към групата на структурните метафори по класификацията на Джонсън и Лейкъф, а не към метафората *сърце ~ субстанция*. Регистрираното в паремииите словосъчетание *от све сърце* се отнася към когнитивната метафора *сърце ~ вместилище*, като искреността се експлицира чрез отдаване, даряване на цялото му съдържание, не само на малка част от него.

Онтологичната метафора *сърце ~ субстанция* се реализира чрез виждането на българина за характера на човека като зависим от това от какъв материал е направено то и каква е неговата температура. Когнитивна метафора 'температура на сърцето': Перманентната температура на сърцето народът възприема като определение за човешкия нрав: *Студено сърце има*; ниската температура се свързва с жестокостта, строгостта, липсата на съчувствие и състрадание. В ексцерпираниите паремии не е експлицирана идеалната температура на човешкото сърце, но съществуващите примери говорят за виждането, че промяната в тази температура се причинява от човешките емоции: *Истина ми сърцето към него; Гори му сърцето като желязо в лед; Едному се сърце топи, другиму се нос топори*. Връзката между субстанцията, от която се състои сърцето, и неговата температура отправя към семантичния признак „повишаване на температурата и промяна на твърдо тяло в течност”, отнасящ се до любовта като емоция (Карагьозова 2004).

Съотнасянето (отпращане към номинация) също принадлежи към групата на онтологичните метафори, представящи сърцето като **същност**. На тази същност може да бъде приписана аксиологическа стойност, тя да бъде квалифицирана според нравствените норми, възприети в обществото. Дж. Лейкъф и М. Джонсън уточняват, че в случая с онтологичните метафори метафоричността на повечето от примерите не се осъзнава от носителите на езика. Причина за това двамата автори виждат във факта, че този тип метафори служат за ограничен набор от цели – за

препратка, за количествена или нравствена оценка и др. (Лакоф, Джонсон 2004: 52).

Метафората ‘сърцето е същност, която може да има различни аспекти на разглеждане’, се реализира чрез натрупването на разнообразни определения. Към ключовата дума репрезентант *сърце* могат да бъдат отнасяни такива характеристики като *човешко, на аслан (лъв), биволско, весело, добро, чисто, мъжко, юнашко, пъргаво* и др., които придават на сърцето положителна конотация и отправят към метафората „сърцето е положителна същност”.

Докато при концепта *ум* вярата в Бога е тази, която го пази чист и го предпазва от нечестиви помисли, то чистотата на сърцето, като метафора, свързана с непорочността, е качество, което всяко дете притежава (*Сички деца с едни сърца; На детето, каквото му на сърцето*) и което само някои хора са способни да запазят в процеса на своето съзряване. Отново, при едно сравнение между концептите *ум* и *сърце*, откриваме разлика, която се отнася до различната аксиологическа стойност на определението „детски” – *детският ум* се конотира отрицателно, докато сърцето на детето има ясно изразени положителни конотации (Кирилова 2013в).

Паремииите, отнасящи се до чистотата на сърцето, насочват към връзката между концептите *сърце* и *съвест* и визират разбиранията на българина за нравствеността: *Когато си чист на сърцето, нека казва кой каквото ще; Когато сърцето ти е чисто, нека казва кой каквото ще; Когато ти е сърцето чисто, не бой се от нищо; Чисто сърце излиза на лице*. Част от тях се характеризират с ясно изразена религиозна доминанта. Вярата в Бога пази сърцето чисто. Онтологичната метафора за чистотата на сърцето отвежда към идеята за непорочност: *Не гледа Бог на нечисти опинци, а на чисто сърце*. Само Бог може да проникне зад маската от думи и постъпки и да провиди сърцето, т.е. истинската същност на човека и да го възнагради или накаже според тях: *Какво що му сърце сакаше, така и господ му даде; На лице бог не гледа, а на сърце*.

Лексемата *сърце* обаче се съчетава и с характеристики като *зло, лошо, женско, дяволско, кахърно, припряно, вълче, заешко, циганско* и др., които имат отрицателни конотации в наивната представа на българина за света и отвеждат към схващането за ‘сърцето като отрицателна същност’.

● ● ●

Прави впечатление, че определенията, които могат да бъдат отнесени към лексемата репрезентант, образуват бинарни опозиции, чиято лява част е конотирана положително, а дясната е с отрицателна конотация: *човешко/ дяволско, циганско; на аслан (лъв)/ вълче; биволско/ заешко; весело/ кахърно; добро/ зло, лошо; мъжко, юнашко/ женско; пъргаво/ припряно*. Единствено словосъчетанието *чисто сърце* няма свой обратен корелат. Бинарните опозиции доказват аксиологическата стойност на този концепт, неговата ключова позиция в българската езикова картина на света, както и водещата му роля за определяне на българския менталитет и стереотипите в поведението ни като народ, помагат за реставриране на едно по-ранно състояние на познанието на българина за обкръжаващия го свят и за него самия, защото „както всеки може да види обкръжаващото го по различен начин, (и в чисто ценностен смисъл), тъй и цели епохи в зависимост и в резултат от кръстосването на безброй социални, психологически, културни и други традиции имат свое духовно зрение, за което едни и същи неща имат твърде различна ценност” (Паси 2001).

Представените когнитивни метафори, заедно с метафората сърце – човек (Кирилова 2014), са само част от начините, по които българинът в миналото е интерпретирал своите наблюдения върху характера и нравствеността, върху емоциите и чувствата. Те, заедно с изведените концептуални признаци, нареждат концепта *сърце* сред водещите концепти, изграждащи българската езикова картина на света, определят го като един от най-важните елементи, отнасящи се до вътрешния свят на човека.

ИЗТОЧНИЦИ:

Арх. БДР: *Архив за български диалектен речник* към Секцията по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
БНПП 1983: *Българска народна поезия и проза*. Предания, легенди, пословици и гатанки, т. 7. София: Български писател.
БНТ 1963: *Българска народна поезия и проза. Пословици, поговорки, гатанки. отбрал и редактирал, Цветан Минков*. София: Български писател.
БТР 2007: *Български тълковен речник*. Под ред. Д. Попов. София: Наука и изкуство.
Граматика 1993: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. II. Морфология. София: Издателство на БАН.
Нанов 1968: *Нанов, Л.* Български синонимен речник. София: Наука и изкуство.
Фасмер 1986-1987: *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка в 4 т. Москва: Прогрес.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Арутюнова 1990: *Арутюнова, Н. Д.* Метафора и дискурс. В: Теория метафоры. Под редакцията на Н. Д. Арутюнова и М. А. Журински. Москва: Прогресс, 5-32.
Иванова 1974: *Иванова, К.* Начини на глаголното действие в съвременния български език. София: Издателство на БАН.
Карагьозова 2004: *Карагьозова С.* Емоции и манталитет. В: Език и манталитет. София: Военно издателство.
Кирилова 2012: *Кирилова, Й.* Структурни и ориентационни метафори за ума в Тихонравовия дамаскин. – В: Български език, кн. 2. с. 59-66. 2012. ISSN 0005-4283.
Кирилова 2013а: *Кирилова, Й.* Онтологични метафори за ума в Тихонравовия дамаскин. – В: Български език и литература, кн. 2013, кн. 5, с. 474-495. ISSN 0323-9511
Кирилова 2013б: *Кирилова, Й.* Концепты друг-враг в болгарской языковой картине мира. – В: Славянский мир в третьем тысячелетии, кн. II. Москва.
Кирилова 2013в: *Кирилова, Й.* Старостта като последен етап от житейския път на човека. – В: Български език, 2.
Кирилова 2014: *Кирилова Й.* Когнитивната метафора сърце – човек в българската паремиялогия. – В: Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, кн. XXVII, София, 175-181.
Кобозева 2002: *Кобозева, И.М.* К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода. <www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077>.

- Кондратьева 2005а: *Кондратьева, О.Н.* Душа, сердце, ум. – В: Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Том 1. Волгоград: Парадигма.
- Кондратьева 2005б: *Кондратьева, О.Н.* Вертикарная ос „ВЕРХ-НИЗ” в характеристике концептов внутреннего мира человека (на материале русских летописей) <http://teneta.rinet.ru/rus/ke/kondrateva.htm>
- Лакофф, Джонсон 2004: *Лакофф, Дж., М. Джонсон.* Метафоры, которыми мы живем. Москва: УРСС.
- Легурска, Павлова, Китанова 2013: *Легурска, П., Павлова, Н., Китанова, М.* Човешкият живот – раждане, сватба, погребение. Тематичен речник на българската семейна обредност. София. 168 с.
- Недкова 2007: *Недкова, Е.* За концептите сърце/душа/ум във фразеологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност. – В: В огледалния свят на езика и културата, Издателство [Лени Ан](#).
- Паси 2001: *Паси, И.* Метафората. София.
- Пименова 2004: *Пименова, М.* Антропоморфная парадигма признаков в структуре концепта УМ. Вестник ВГУ, Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, № 2, 32-35.
- Пименова 2013: *Пименова, М.* Типы концептов и этапы концептуального исследования. – Вестник КемГУ, № 2 (54), том 2, 127-131.
- Първанов 2010: *Първанов, К.* Префиксната перфективация в историята на българския език. София: Университетско издателство „Св. Климен Охридски“.
- Резанова 2010: *Резанова З.И.* Метафорический фрагмент русской языковой картины мира: идеи, методы, решения. Вестник Томского государственного университета. Серия Филология, № 1 (9), 26–43.
- Телия 1987: *Телия В.Н.* О специфике отображения мира психики и знания в языке. – В: Сущность, развитие и функции языка. Москва. 1987, 67-75.